

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

**БЪЛГАРСКАТА
АРХИТЕКТУРНА
ШКОЛА**

ИЗСЛЕДВАНИЯ

I

БЕРЛИН 2007

ИНТЕРНЕТНО ИЗДАНИЕ НА АВТОРА
НА ПРАВАТА НА РЪКОПИС

© Асен Чилингиров – текст, илюстрации, оформяне
Всички права запазени

ПРЕДГОВОР КЪМ ИНТЕРНЕТНОТО ИЗДАНИЕ

Двата мои сборника със статии, посветени на Българската архитектурна школа бяха готови за печат още през 2005 година и аз задържах пускането им за печат, понеже виден представител на българската академична наука ми беше обещал издаването им в едно от големите български издателства. Тъй като и до края на следващата 2006 година не се забелязваха никакви следи за реализация на изданието, реших да пристъпя сам към него, като с помощта на мой сътрудник започна подготовка за офсетен печат в една малка печатница с изготвени от мене фолии за текста и филми за илюстрациите, приготвени по моите фотоснимки в едно специализирано софийско ателие. И всичко беше готово за започване на печатането, когато получих от виден български „олигарх“ примамливото предложение да поеме всички разноски по печатането, като ми предостави по сто екземпляра от всеки том, срещу което да получи всички права за издаването им в тираж 500 екземпляра за срок до изчерпване на тиража. А с договора се задължаваше да пристъпи незабавно с отпечатването, което да завърши до шест месеца. Осланяйки се на договора, заминах за Берлин и дори обявих датата за представянето на двата тома на 24 май 2007 г. в БАН. Тъй като по мои сведения, след закупуването на хартията и отпечатването на първите няколко коли, в началото на февруари печатането беше спряло, написах на „издателя“ няколко имейла с напомняне условията на договора. А като до началото на май не получих отговор, натоварих моя адвокат да се срещне с него и му съобщи, че поради неспазването на подписания от него договор, считам последния за разтурен. При наличието на този – макар и разтурен – договор, единственият начин да бъдат издадени двата тома и да се спази срокът за представянето, беше те да се издадат от мое име на правата на ръкопис. Със съдействието на печатница „Алфаграф“, отпечатването на двата тома се осъществи с дигитален печат само за три дни, така че и официалното им представяне в залата на БАН се състоя на определения ден.

Интернетното издание на двата сборника „Българската архитектурна шкома“ съдържа непроменения им вид от изданието в 2007 г., като за улеснение при ползването им първият том е разделен на четири, а вторият – на две части. Въпреки, че студията за Софийската „Света София“ излезе в 2011 г. в разширен и допълнен вид, тук, в интернетното издание се дава непромененият текст с илюстрациите от първото издание, а новото издание се пуска отделно и в интернетен вариант със съответните допълнения в текста и илюстрациите.

Берлин, януари 2013

СЪДЪРЖАНИЕ НА ТОМ ПЪРВИ

Предговор от автора	V
Българската средновековна архитектурна школа	1
За датирането на софийската църква „Света София“ и нейните предшественици, както и на техните подови мозайки.....	19
За датирането на църквата „Света София“ в Охрид и нейните стенописи	67
За датирането на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир.....	199

СЪДЪРЖАНИЕ НА ТОМ ВТОРИ

Предговор от автора	V
Едно строително ателие от югозападната част на Балканския полуостров през първата трета на XIX век.....	1
Нови данни за строежа на съборната църква в Зографския манастир	41

ПРИЛОЖЕНИЕ

Авторство и датировка на стенописите в самоковската джамия	161
Традиция и новаторство в архитектурно-композиционния замисъл на съборната църква в Рилския манастир	289

ЧАСТ I
БЪЛГАРСКАТА
СРЕДНОВЕКОВНА
АРХИТЕКТУРНА
ШКОЛА

ПРЕДГОВОР ОТ АВТОРА

БЪЛГАРСКА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА – ФИКЦИЯ ИЛИ РЕАЛНОСТ?

В българската историография и изкуствознание е установена доктрината за основаването на българската държава в 681 година и за покръстването на нейното население в 865 година. Тази доктрина се основава на предпоставката, че това население се състои в по-голямата си част от заселили се на Балканския полуостров в течение на VII век славянски племена, дошли от Задкарпатието, както и на малък брой «прабългари» (или «първобългари», което понятие напоследък измества другото), за чийто произход и етническа принадлежност продължават да се водят от много векове спорове, без да се постигне приемливо за всички спорещи страни решение. И според същата предпоставка, това население заместило предишното местно население, което изчезнало напълно и безследно при неизвестни за историческите извори обстоятелства, и то заедно със своя език и култура, със своите обичаи и традиции, със своите религии и култове. А че старото и изчезнало местно население имало своя собствена висока духовна и материална култура, ние научаваме всеки ден нещо ново от откритите при археологически разкопки нейни паметници – произведения на художествената металообработка, надминаващи със своето техническо съвършенство едва ли не всички познати на нас златарски произведения от следващите хилядолетия. Но и писмени паметници от преди много хилядолетия – от една епоха, от която не са запазени следи от писменост никъде другаде в Европа. През тази епоха населението на Средна и Северна Европа едва започва да излиза от каменния век след последния ледников период, сковал с дебели слоеве лед цялата негова територия – но не и нашите земи, чието население познава интензивното земеделие още когато средно- и североевропейците живеят по пещерите и се питават с лов и риболов.

По-малко знаем за архитектурата и изобщо за строежите на населението на нашите земи в най-далечното минало. Че преди повече от шест хиляди години то си е строило солидни жилищни сгради, научаваме от няколко глинени модели, съхранявани в български музеи, но е имало и благоустроени градове

– и то дълго преди да възникнат първите колиби и селища на север от Алпите. Такъв град е бил Севтополис, чиито останки бяха открити при строежа на язовира Копринка, за да бъдат малко след това залети с вода. И ако при този град имаме рядкото изключение, че е напуснат и изоставен още в далечното минало, едва ли не всички големи съвременни наши градове са построени на мястото на древни градове, като културният слой под днешните постройки на места надминава 10 метра. И съвсем не е рядкост, при строежа на някоя сграда да се разкрият огромни съоръжения като театри, стадиони и терми – но и църкви с внушителни размери. Повечето от тези строежи археолозите отдават на „римски“ или дори „гръцки“ колонизатори – при все, че такива строежи на местното население по нашите земи са засвидетелствувани още дълго преди основаването на Рим, но и преди гръцката цивилизация. А и самите колонизатори от гръцките градове са изумени при своето стълкновение с високата култура на народа, населяващ цялото черноморско крайбрежие от всички негови страни, за чието население те знаят, че е едно и също и говори на един и същ език.

По какъв начин се прекъсва културната традиция на този огромен район, част от който съставя сега и в миналото нашата страна, само съвременните изследователи смятат че знаят и искат да наложат на всички това свое убеждение, макар и да нямат никакви доказателства за него. И да внушат на всички, че е имало такова прекъсване – при това не само в областта на политическия и културния живот, но и в традицията на говоримия език, на обичаите и на фолклора, при които запазилата се в течение на много хилядолетия народна памет оборва всяко тяхно твърдение в този смисъл.

Изследванията в настоящия двутомник нямат за обект решаването нито на лингвистични, нито на демографски проблеми – но и на религиозни проблеми, колкото те всички и да са свързани помежду си, поради което в отделни случаи се обръща внимание и на тях. Главната тема тук е строителната традиция – и то за един твърде дълъг период от късната античност до XIX век. Че свързаната с тази тема проблематика не може да се реши с изключването на останалите области от културния, духовния и политическия живот, се разбира от само себе си, но тук те ще бъдат оставени настрана, за сметка на главната тема.

Съвременната българска историография поставя строго определени граници между историята и културата на българската държава и историята и културата на населението на нашите земи в предишните епохи. Последните открития на микробиологията, но и на езикознанието с използването на досега непривличани за филологически изследвания и твърде малко познати на широките кръгове от обществеността лексикографски материали от древните евразийски народи, лишават от почва всички досегашни хипотези, на които се обосновава официалната българска наука. Защото, независимо от многобройните миграции и чужди влияния, на които е подложено населението на нашите земи от най-дълбока древност, то запазва не само своите генетични особености, но също така и своя език, своите обичаи и не на последно място своите културни, художествени и строителни традиции – именно на тези художествени и строителни традиции са посветени изследванията, събрани в двата тома, които авторът предлага на вниманието на българския читател.

Нашите историци и археолози проявяват не особено голяма симпатия към понятия като „Българска архитектурна школа“ или „Българска художествена школа“. Но и към особено изтъкване специфичния характер на античното изкуство в нашите земи. И за едните, и за другите те поддържат становището, че произлизат от античната и средновековната култура на Гърция или даже я копират, като за последната са дълбоко убедени, че е предопредила изцяло характера и особеностите на културата на българското средновековие в рамките на византийското общество на народи, но ѝ е предоставила също така всички модели и норми за нейното развитие – освен някакви неточно формулирани и изяснени, но съвършено ограничени по своето въздействие „първобългарски“ влияния върху него. Ако и първата студия в този сборник да се занимава сравнително изчерпателно с едно друго и на пръв поглед съвършено противоположно понятие, „Гръцката школа във византийската архитектура“, формулирано преди 90 години от френския византолог Габриел Мийе (1867-1953), причината за това съвсем не е възприемането на такъв модел за разграничаване на някои особено съществени отличия в архитектурата на византийските църкви. Напротив – с това понятие този твърде продуктивен и влиятелен автор, който определя основните линии за развитие-

то на византологията през първата трета на миналия век, продължени от неговия наследник в Парижката Сорбона Андрей Грабар, внася и най-съществените методологически и фактологически грешки на византологията, спъващи нейното развитие едва ли не до последните десетилетия. И ако от класическия филолог Мийе не могат да се очакват никакви важни открития и импулси за изследванията на византийската архитектура поради твърде повърхностните му познания не само на нейните паметници, но и на основните принципи на архитектурата, неговите главни и твърде груби грешки са в областта на класическата филология – неговата специална изследователска област, за която би следвало да се очаква той да има по-добра подготовка. Защото тъкмо неговото погрешно разчитане на няколко надписа води не само до грешки в датировката от по два до три века, но и до съответната погрешна атрибуция на някои от най-забележителните паметници на византийското и особено на българското средновековно монументално изкуство, а съответно и на тяхната периодизация и развитието им. И ако внедрените от него в науката понятия „Итало-Критска“ и „Македонска“ школа, употребявани за монументалната живопис на поствизантийския период, още преди половин век бяха извадени от употреба, понятието „Гръцка архитектурна школа“, но също и свързаните с него понятия „ориенталска“ и „елинистична“ базилика, както и „църква със стегнат кръст“, все още продължават да витаят като призраци едва ли не при всички научни публикации, изхождащи от Френската византоложка школа на Мийе, Грабар и техните епигони и последователи.

Както в разграничаването на стиловите насоки при монументалната живопис от поствизантийската епоха, така и при средновековната архитектура на Югоизточна Европа, Мийе вярно отбелязва значителни принципни различия, обусловени от различни естетически концепции, подчертаващи интровертирания характер при постройките от едната насока и екстровеитирания при другата. Но особеностите, които отличават паметниците на тези две стилови насоки – или школи по определението на Мийе – не се ограничават със стиловите, конструктивните и естетическите принципи, застъпвани при тяхното външно и вътрешно оформление. И тук, на това място, стигаме до главния недостатък в изследователския метод на Мийе и неговите пос-

ледователи. Защото при този метод съществените изводи за атрибуцията и датировката на художествените и архитектурните паметници не се правят въз основа на детайлното им проучване, а на предположения и хипотези, често лишени от всякаква научна основа. Вместо точно изследване строителната субстанция на архитектурните паметници и морфологията на пространствения им план и на архитектурните им форми, при отчитането на изискванията, свързани с тяхното предназначение и предопределящи изграждането им, и то по цялата територия или поне в европейската част от византийската империя, тези изследователи се впускат в разсъждения, които съвсем естествено ги водят до неверни изводи и заключения. Че броят дори на повърхностно описаните или само регистрираните архитектурни паметници върху територията на византийската империя, включително и паметниците на нейната столица Цариград, през първите години на XX век е нищожен, това съвсем не спъва изследователите да изградят своите теории на тяхната основа – т.е. първо се поставя хипотезата, а после се търсят (или най-често дори не се търсят) доказателствата. И тази хипотеза се превръща в установена теза, която трябва да се прилага върху всички останали новооткрити и регистрирани обекти. Че такъв метод е недопустим в никоя наука, това ни най-малко не безпокои изследователите, които вече в четвърто поколение продължават да следват същата практика със същите резултати.

Не по-малка пречка за изследването на архитектурните паметници върху територията на византийската империя съставя формалният принцип, залегнал в основите на тези изследвания. Архитектурните паметници, на които е посветено изследването на Мийе, са главно постройки, предназначени за извършване на християнското богослужение – а това тяхно предназначение определя техните архитектурни форми, размери и разпределението на вътрешното им пространство. И ако строителите могат – макар и само в крайно ограничена степен – да окажат някакво въздействие върху външния образ на постройките или в оформянето на интериора, те не могат по никакъв начин да предопределят неговото разпределение или разчленяване. И това се отнася не само за неговите оформителни елементи, като ниши и рамки за прозорци и врати, а особено за разделянето и удължаването на олтарното и предолтарното пространство –

свещилището на църквите. И ако Мийе и неговите епигони причисляват към стиловите особености на едната и на другата школа различните форми на предолтарното пространство, т.е. неговото наличие или липса, както и отворените или затворени към олтара странични помещения, това показва колко отдалечен от истината е техният изследователски метод. Защото при тези особености, наистина съществени за вътрешното пространство на църковните сгради, ние откриваме и съществените отлики в изпълнението на богослужението при две коренно различни християнски традиции. И ако едната от тях следва системата, застъпвана от цариградската патриаршия и наложена на определен кръг църковни общини след Втория вселенски събор в Цариград в 381 година, другата традиция следва установения още в първите два века ред на богослужението, възприет от апостолическата (т.е. основаната от първите Христови апостоли) църква на префектурата Илирик – а тя съставя четвъртината на римската империя, съобразно с възприетото на Първия вселенски събор в Никея в 325 година църковноадминистративно деление. И нашата родина съставлява съществена част от тази територия, на която възниква и българската средновековна държава. На Втория вселенски църковен събор в Цариград почти всички епархии и диоцези в Илирик, но и в останалата източна част на Балканския полуостров, чиято църковна организация е основана от апостолите, биват отлъчени от „православната“ църква и съществуват през следващите столетия независимо от междувременно новосъздадената цариградска патриаршия и от римокатолическата църква. И по цялата тази територия са открити досега останките от над 900 големи църкви, строени между IV и VI век. В 535 година Юстиниан с императорски указ възстановява и признава независимостта на църквата на Илирик, на която той дава названието „Архиепископия на Първа Юстиниана“. Но тази независимост продължава и през следващите три века да бъде оспорвана от двете други висши църковни организации до решението на Осмия вселенски събор в Цариград през 871 година, с което на нея отново се признава нейната автономност, вече под названието Българска архиепископия и в приблизително същите географски граници както архиепископията на Илирик и на Първа Юстиниана – а туй название и нейната автономност потвърж-

дава през 1018 година и император Василий II, и то въпреки присъединяването на българската държава към Византия. В 1235 година независимостта на българската църква с ранг на автономна патриаршия е призната и от останалите църкви вече върху цялата територия на Второто българско царство.

В този смисъл еднакво важни за историографията са както обусловените от нормите на богослужението при постройките на двете насоки в църковната архитектура на Югоизточна Европа отлики, така и техните стилистични и конструктивни различия. И ако при първите ние откриваме строгото придържане към църковната традиция, при вторите се налага също местната, но в този случай строителна традиция. Докато Мийе, Грабар и другите техни епигони търсят за обяснение на особеностите в постройките на „провинциалната“ школа някакви външни влияния от Сирия, Армения и дори от Грузия, внимателното проучване на дохристиянската архитектура на Балканския полуостров показва, че тъкмо нейните стилистични и конструктивни принципи са съществена част от многовековната строителна традиция на нашите земи.

Тези кратки бележки тук имат за цел не само да посочат колко важно за обяснението и конкретизирането на отликите между църковните постройките на двете разграничени от Мийе архитектурни школи е определеното от различни форми на богослужение разпределение на вътрешното им пространство, но също така да наблегнат и на историческите основания за названието на съществуващата паралелно и независимо от Цариград и неговите църковни постройките архитектурна насока или школа на територията на Илирик, респективно на българската средновековна държава и нейната църква. И тази тяхна архитектура трудно би могла да се нарече провинциална, след като тя се санкционира от българската държава; в течение на много векове тя не един път определя основните насоки за развитието на строителството в цяла Югоизточна Европа, а както знаем от неотдавна, дори и във византийската столица. Но от нея и предимно от нейните технологически прийоми, включително декоративната зидария, от нейното техническо съвършенство и нейните конструктивни похвати изхожда и османската архитектура на Балканите, за да ги усъвършенства и предаде отново на българските строители от XVIII и XIX век.

* * *

Две години преди да излезе книгата на Мийе, в 1914 година, в навечерието на Първата световна война, в Германия започва реализацията на един многочастен проект, имащ за цел публикацията на паметниците на средновековната архитектура в България. Инициатор, а в действителност и душата на този проект, е един от най-заслужилите германски историци на архитектурата, Корнелиус Гурлит (1850-1938), професор по архитектура и на няколко пъти ректор на първия по ранг в Германия технически университет, Висшето техническо училище в Дрезден. Преди да пристъпи към подготовката на този проект, той издава един многотомен труд, посветен на архитектурата на Барока, който и досега е запазил значението си на стандартен труд в тази област, а между 1905 и 1912 година издава също така ненадминатия си труд върху архитектурата на Цариград. За проф. Гурлит еднакво важен дял в историята на европейското изкуство заема византийската и ислямската архитектура на този град. Завземането му от османските турци приключва само един етап от неговата културна история, а следващият етап не само не я прекратява, но върху основите на достиженията от предишната, византийската, епоха и нейната културна и строителна традиция я довежда до нов разцвет. Нещо повече: във възраждането на античната архитектурна традиция от епохата на нейния разцвет при Юстиниан в забележителните ислямски постройки от XV и XVI век Гурлит вижда явление сходно и равностойно на италианския ренесанс на Браманте.

Трудовете на Гурлит не съдържат хипотези и предположения или умувания по различни проблеми и техните решения. За него на първо място по значение идва публикацията на самите паметници с тяхното пълно архитектурно и фотографско заснемане, и то на техническо ниво, недостигнато от следващите поколения изследователи. Гурлит знае по-добре от всички свои колеги преди и след него какво значение за развитието на архитектурата има строителната традиция. Още преди да завърши този свой труд той има възможност да се запознае основно с паметниците на Далмация, където, наравно с Цариград, са се запазили най-много антични постройки – резултат от тези негови проучвания е публикуването на също така стандартния труд върху архитектурата на Далмация, който той издава съвместно

с австрийския историк на архитектурата Ковалчик. През 1907 година Гурлит посещава България. Запознаването с паметниците на средновековната архитектура в България му показва тяхното значение за историята на средновековната архитектура и мястото, което те имат в европейската култура и нейната строителна традиция. За разлика от Мийе, който едва в 1934 година има възможност да се запознае с някои български архитектурни и художествени средновековни паметници, Гурлит не само получава пълна представа за тях, но забелязва ролята и значението на местната строителна традиция при създаването им – което е и основната разлика в схващанията за тяхното възникване между него и Мийе, за което последният търси влияния всякъде другаде, освен в нашата страна. За заснемането на българските средновековни архитектурни паметници Гурлит изпраща в България своя асистент Макс Цимерман, който подготвя и издава първата част от този проект, посветена на църквите в Несебър. Войната прекъсва обаче реализацията на проекта, от който в 1920 година излиза още само една малка част с публикацията на църквите в Бачковския манастир, Асенова крепост, Търново и Арбанаси, след което изданието се прекратява.

Докато българската наука следва през целия XX век хипотезите на Мийе и Грабар, поддържани още и от болшинството съветски историци на изкуството, при които някои български изкуствоведи получават образованието си, научните методи и тези на Гурлит намират своето продължение и биват доразвити от следващото поколение германски, английски, италиански и американски изследователи – на първо място Владимир Сас-Залозиецки и Рихард Краутхаймер, чиито трудове са непознати на българските автори. В същото време Мийе пренася своята изследователска дейност в Атон и Сърбия, за да я доведе там *ad absurdum*. Най-съществените грешки при проучванията му на атонската монументална живопис и архитектура ще бъдат до известна степен коригирани едва в последните десетилетия от някои гръцки учени и главно проф. Павлос Милонас в неговия монументален труд, посветен на тях. А публикациите на Мийе за сръбските паметници и за паметниците на „Гръцката школа във византийската архитектура“ ще подхранват с техните неоснователни хипотези и атрибуции през следващите десетилетия гръцкия и сръбския национализъм.

* * *

Студиите в предлаганите на българския читател сборници са посветени на някои от най-важните – но и най-оспорваните за тяхната датировка и атрибуция – паметници на средновековната и възрожденската архитектура в България и българските манастири в Атон. И тяхната обща черта е строителната и художествената традиция, която откриваме при тях от античността чак до XIX век. А както показват изградените от българските строители манастирски църкви в XIX век, при тази строителна традиция не се касае до наподобяване и повторение на едни и същи модели, а за творческо развитие в изграждането и оформянето на всички компоненти в постройките. В никоя област на изкуството поддържането на традицията при предаването на средствата за техническо изпълнение от учител на ученик и от едно поколение на друго няма такова важно значение, както при строителството и изобразителното изкуство. И никъде другаде прекъсването на традицията няма такива фатални последици, както при тях. В този смисъл най-важният белег на българските художествени и архитектурни паметници е непрекъснатостта в развитието на техните форми и изразни средства – която не е засегната и при разрушаването на голям брой архитектурни и художествени паметници по нашите земи през VI и VII, но и XI век, когато българската строителна традиция продължава да живее не само в руските земи от Киев до Новгород, но както научаваме напоследък и в архитектурата на византийската столица от XI и XII век. Тя не се прекъсва и по време на османското владичество, когато продължава да се развива в ислямското изкуство, от където българските строители и художници я пренасят през XVIII и XIX век отново на своите български църкви, но и на ислямски сакрални и секулярни сгради в един колкото странен, толкова и благотворен за развитието на изкуството не само в нашата родина кръговрат.

Друга обща черта на архитектурните паметници, на които са посветени монографични изследвания в двата сборника, и поспециално в първия, е, че независимо от тяхното голямо значение в историята на архитектурата, за тях съществуват твърде различни датировки и атрибуции. Те са установени в науката без обстойно проучване на тяхната строителна субстанция, но и на данните от историческите извори. А дори и за църквата

„Света София“ в нашата столица, за чиито особености и хронология в историографията съществува до голяма степен единство, внимателното изследване на нейната строителна субстанция, а преди всичко на нейните подови мозайки, води до резултати, съвършено различни от приетите. Но доколкото нейната невярна датировка служи за датирание на цяла поредица други архитектурни паметници, грешките при нея засягат най-важни въпроси и за периодизацията на ранносредновековната архитектура в нашите земи – включително атрибуцията и датировката на Охридската „Света София“. А проучването на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир ни води до други, не по-малко съществени въпроси, чието разрешение е свързано и с архитектурата на византийската столица, но и с едноименната църква в Хилендарския манастир.

Последните десетилетия откриха нови възможности за историографията и по-специално за историята на българската средновековна архитектура. Археологическите изследвания от втората половина на XX век дават много нов сравнителен материал, който в по-голямата си част още не е използван. В същото време помощните науки и преди всичко архивистиката, но също химията, физиката и биологията, предоставят нови методи за проверка и уточняване на възприетите от науката данни за голяма част и от архитектурните паметници. Тези нови възможности обаче не само улесняват работата на изследвателя, но поставят пред него и нови задължения, с които той вече не може да не се съобразява. Необикновеното развитие през последните години на информатиката в рамките на международния библиотечен обмен и на интернет прави практически безпроблемно ползването на всякакви архивни и информационни материали, която възможност обуславя новата проверка на историческите извори, в резултат на която много възприети от науката неоснователни хипотези могат и трябва да бъдат коригирани.

Изследванията, поместени в двата сборника, обхващат сведения за много широк спектър от паметници, възникнали в течение на повече от едно и половина хилядолетие върху една обширна територия. Тези изследвания започват практически преди 50 години с първото заснемане на графитите от самоковската джамия и продължават през 70-те, 80-те и 90-те години на миналия век при многобройни пътувания в земите, където тези

паметници са възникнали и където те от своя страна са оказали влияние за възникването на други паметници, включително цяла Гърция, Албания и Русия до Киев, Москва и Новгород, но и по музеите и архивите, съхраняващи документи за тях от Санкт Петербург до Атина и Ватикана. Последната редакция на тези изследвания е от юли/август 2006 година, когато те бяха допълнени с по-нова литература и съответни бележки от най-новите публикации за тях, както и още непубликувани от изследователите сведения. Да спомена на това място имената на всички колеги, приятели и институции, които са ми помагали за моята работа, би надхвърлило далече рамките на тази публикация. Не мога обаче да не отбележа името на директора на Центъра за археологически изследвания в Тирана, Албания, д-р Музафер Коркути, без чието съдействие проучването на някои от най-важните за мене архитектурни паметници нямаше да бъде осъществено и комуто изказвам своята най-гореща благодарност за тази негова помощ.

Берлин, 26 август 2006 година.

БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА^{1*}

Когато през 1916 година известният френски византолог Габриел Мийе издава своя обширен труд, посветен на византийската архитектура², той дори не подозира какво забележително откритие е успял да направи. Също както при мнозина други изследователи, като Колумб и Бьотгер, откритието му далеч е надхвърлило предварително поставените от самия него цели и той до края на своя живот, повече от четвърт век, няма да бъде в състояние да разбере грешката си в изводите, направени след прецизния анализ на събрания в течение на десетилетия огромен фактически материал. Защото този натрупан материал наистина показва недвусмислено, че покрай архитектурната школа на византийската столица, едновременно и паралелно с нея през цялото средновековие съществува още една ярко обособена школа в Югоизточна Европа, коренно отличаваща се от столичната и дори напълно противоположна на нея по своите основни естетически и технически принципи, но също и с разпределението на вътрешното пространство при църковните сгради, различно от това на столичните постройки.³ Докато обаче локализирането на художествения център и сферата на влияние на първата школа е несъмнено – това е византийската столица Константинопол с нейния хинтерланд, – такова локализиране на художествения център при втората, установена от Мийе архитектурна школа, както и посоката на нейното разпространение и на влиянията ѝ, френският учен не е в състояние да направи, като говори най-общо за византийската провинция в Балканския полуостров, имайки предвид Елада, Тесалия и егейските острови. Той назовава тази школа „гръцка“, установявайки в науката едно понятие, което, както и фиктивното понятие „италокритска школа“,⁴ прилагано също от него за обоз-

* Доклад пред Втория международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни 1986 г. Текстът тук следва текста на отпечатаните протоколи на конгреса (ВТОРИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, ДОКЛАДИ, 16 ИЗ-ОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА, София, 1988), с. 129-136, като библиографските бележки са допълнени и актуализирани от автора.

начаване на едното от двете основни течения в поствизантийската живопис, ще продължи да витае като призрак в науката през следващите десетилетия, лишено от каквато и да е научна основа, оправдаваща това название. Подобно на Колумб, когото нищо не е било в състояние да изтръгне от убеждението, че е достигнал бреговете на Индия и че се е осъществила съкровената му мечта – откриването на нов морски път към Азия, – и Мийе също остава дълбоко убеден, че е успял да установи и да охарактеризира още една забележителна проява на елинския творчески гений, преклонението си към който и той, както болшинство европейски учени, възпитани под силното влияние на класическата старогръцка култура, никога не скрива.

Макар и само един бегъл поглед върху политическата история и география на балканското средновековие да е напълно достатъчен, за да се определи точно локализацията на втората школа и да се обяснят причините за възникването на различията в естетиката, в техниката на изпълнението и в образния свят, създаден от нейните творци, до сега, колкото и да е странно, нито един изследовател не е сторил това, не е потърсил истинския път за обясняване на различията между двете школи. Без да влизам в подробности⁵, което би отнело много време и би ни отдалечило от същността на въпроса, ще напомня само основните принципни различия между произведенията на двете школи, така както те са формулирани още от Мийе, но след него, по време на интензивното проучване на паметниците, извършено най-вече през втората и третата четвърт на XX век, тези различия биват още повече прецизирани и диференцирани.

По отношение на архитектурните типове в християнското църковно строителство, за разлика от византийската столица, в която през зрялото средновековие срещаме почти изключително кръстокуполния архитектурен тип, така наречената от Мийе „провинциална“ школа последователно се придържа към традицията на базиликата без и със купол, извличайки от последната и кръстовидния тип, като създава преди това преходния тип на скъсената базилика, а в зрялото и късното средновековие застъпва предимно еднокорабната църква също със и без купол, при което куполният вариант съвсем не представлява кръстокуполна сграда със стегнат кръст, т. е. без свободни подпори и със силно скъсени размери на страничните рамене, а е произлязъл

– подобно на куполната базилика – от залообразната църква. Необходимо е тук да се подчертае, че в случая съвсем не се касае до разновидности на един и същ първичен архитектурен тип, а до основно различни архитектурни типове и до принципна разлика в изграждането на вътрешното пространство. Характерната особеност при големите куполни базилики от централната и западната част на Балканския полуостров от вида на трите големи катедрали в Месемврия, Сердика и Охрид,⁶ посветени на св. София – на Божествената Мъдрост⁷ – както и при Голямата базилика в Бутринт, е разделянето на вътрешното пространство между корабите не от колони или стълбове, а от масивни стени, прорязани от арки. Още Краутхаймер⁸ забеляза връзката в развитието на този архитектурен тип не само с античната базилика, но и с дворците в Плиска, чиято архитектура не следва местната традиция, а е донесена от първобългарите и има непосредствена връзка с Християнския изток – Сирия, Палестина и Армения. Но и във вътрешното устройство и разпределянето на пространството в църковните постройки се забелязват съществени различия при църквите от византийската столица и нейния хинтерланд от една страна и тези от централната и западната част на Балканския полуостров, изградени до XI век, от друга страна. Тези различия не могат да бъдат обяснени с прилагането на различни формални и технически похвати, или пък със случайни външни влияния.⁹ Те са обусловени не само от старата художествена и строителна традиция, а също и от различни литургични изисквания, отличаващи се от тези на цариградската патриаршия, установени от каноните на гръцката източноправославна църква.

Не по-малко съществени са различията и във външния облик на църковните постройки при двете архитектурни школи според формулировката на Мийе. Докато за константинополската школа е характерна интровертираната архитектура, т. е. съсредоточаването на вниманието върху изграждането и украсата на вътрешното пространство за сметка на пуританската трактовка на външния им образ, изключваща каквато и да било пластична, полихромна и образно-орнаментална украса на фасадите при постройките на т. нар. „провинциална“ школа още от късната античност, но особено след IX век, започват да се прилагат различни средства за разнообразяване и обогатяване външния об-

лик на църковната сграда, за неговото пластично разчленяване, често нямащо нищо общо с тектониката на сградите¹⁰, а също и полихромно колоритно третиране на фасадите посредством различните видове декоративна зидария, достигнало своя връх през XIV век – т. е. тази архитектура е екстровертирана. Същевременно, за разлика от вертикализма на цариградските църковни постройки – най-силно изразен в католикона на манастира на Пантократора (Зейрек-джамя) и в „Света Теодосия“ (Гюл-джамя) – при църквите на „провинциалната“ школа се търси хармонична уравновесеност на художествения образ, постигната с подчертаването на хоризонталните линии чрез създаването на множество хоризонтални пояси и фризове с пластична и керамична украса. Вместо начупената линия в силуета на византийските столични постройки с техните многостенни апсиди и тамбури на куполите, при сградите на „провинциалната“ школа преобладават закръглените линии и овалните форми.

Внимателното проучване на пътищата, по които тези особености на т. нар. „провинциална византийска архитектурна школа“ се разпространяват в Югоизточна Европа, ще ни насочи към главните политически, културни и духовни центрове на Първата и Втората българска държава през средните векове. Тя се развива и достига своя разцвет в границите на българската държава, санкционирана е от българската държавна власт и от българската автокефална църква. Но ние ще можем да открием, че на нейните архитектурни паметници рефлексират не малко архитектурни паметници, възникнали върху територия извън границите на българската средновековна държава. Това обаче не означава, че тези паметници са прототипове за новите, непознати на византийската столица архитектурни особености, а че силата на влияние на духовните и художествените центрове на българската държава надхвърля нейните граници и съперничи на влиянието на византийската столица, като за известен период от време – през IX-X и XIII век – засенчва напълно блясъка на Константинопол. Особено характерен пример за това е декоративният стил на българската църковна архитектура от IX-X век, който продължава да съществува още дълго след разпадането на българската държава в 1018 година, като указва силно, макар и кратковременно влияние дори върху архитектурата на Константинопол и Солун от втората трета на XI век.

Една кратка справка за политическо-административното и църковно разчленение на балканските земи през втората половина на първото хилядолетие ще донесе за болшинството изследователи големи изненади и ще се окаже несъвместима със съществуващите у тях убеждения и предубеждения, но ще може да обясни различията в естетиката и в творческите принципи на двете школи. От най-важно значение при тази справка са трите основни моменти, с които повечето изследователи изобщо не се съобразяват.

1. Извършената през 535 година от Юстиниан административна реформа¹¹ узаконява фактически съществуващата още преди това изолация на централната и западната част на Балканския полуостров от непосредственото политическо, културно и духовно влияние на византийската столица – границата до която се простират тези влияния, преминава източно от територията на Сардикийската митрополия, приблизително през средата на днешна България, и съвпада с източната граница на бившата префектура Източен Илирик, минаваща по течението на реките Вит и Места. Църковната организация на тази обширна област, обособена като самостоятелна архиепископия със столица Първа Юстиниана¹² и включваща епархиите в провинциите Крайбражна и Вътрешна Дакия, Горна Мизия, Панония, Превалитана и Дардания, бива отделена от южните епископства на бившата префектура Илирик, като запазва статута на равнопоставена с римокатолическата църква и цариградската патриаршия и само в йерархическо отношение следваща първата, но не и зависима от нея. До IX век официален език е латинският – гръцкият език се ползва само в южните ѝ части. По време на иконоборските разногласия тази област остава настрана от размириците и запазва непокътнатата раннохристиянската художествена традиция чак до късното средновековие. От края на VIII век голяма част от тези земи постепенно попада под властта на новосъздадената българска държава, като по такъв начин те се откъсват също и в политическо, културно и духовно отношение от византийската империя.

2. Докато северната част на Балканския полуостров е силно засегната по време на непрекъснатите военни действия от средата на VI и чак до втората половина на IX век, когато цялата тази територия е опустошена, големите градове южно от Стара

планина продължават без прекъсване своето съществуване, запазват в голяма степен античната строителна и художествена традиция. Включването на тези градове към българската държава през IX век ще ускори процеса на създаване на единна етническа общност в централната и западната част на Балканския полуостров, за което ще допринесат особено много административните и духовно-културни реформи на княз Борис I – на първо място обявяването на християнството за обща религия на населението, както и установяването на българския език в администрацията и в църковната служба.

3. След кратковременно подчинение на новоосновената българска църква под цариградската патриаршия, Рим и отново под цариградската патриаршия, в 919 година България обявява едностранно независимостта на своята църква начело с патриарх, продължила до 1018 година, след което до 1037 година нейният глава е с ранг архиепископ, подчинен само на византийския император. За цялото това време тя бива считана от страна на цариградската патриаршия за схизматична и между двете църкви – византийската и българската – не съществуват никакви връзки.¹³ Такива връзки не се поддържат и в областта на културата и изкуството, като за необикновено оживената строителна и художествена дейност в България се използват главно местни сили, а също художници и строители от Близкия изток и Италия, но не и от Византия. Между влиянията на местната традиция и на традициите на римската църква при строителството в българските земи през периода от IX до XI век трябва особено да се подчертае прилагането на метрична система, различна от византийската, в чиято основа вместо традиционната византийска единица-мярка за дължина, стъпката, размерите на която през цялото ранно и зряло средновековие варират между 0.304 и 0.308 м¹⁴, се прилага местната традиционна мярка за дължина, лакът, запазена и в Италия под названието *braccio da lana* с размери 68,3 см.¹⁵

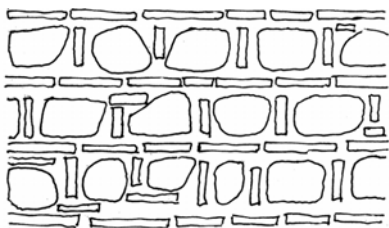
* * *

Археологическите проучвания от последните десетилетия дават обилни материали, които се потвърждават и от данните на историческите извори: никъде в Европа – включително Рим –

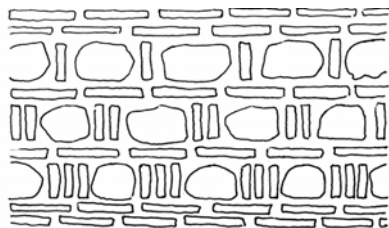
античната раннохристиянска традиция не може да бъде проследена с такава пълнота и последователност, както в централната и западната част на Балканския полуостров, и то въпреки значителните разрушения на художествените паметници през VI и XI век, а и по време на османското владичество. Ако някои писменни извори, като Хрониката на Теофан Изповедник,¹⁶ дават важни доказателства за живата строителна традиция в Тракия през VIII век – времето, когато традицията в останалата част на Балканския полуостров е прекъсната, – архитектурните паметници ни дават данните за нейното продължение в централната и западната част на Балканския полуостров по време на иконоборческите разногласия и непосредствено след тях. Но тези паметници ни показват и постоянното наличие там също така на едно антикизиращо класицистично течение в архитектурата от IX и X век, прекъснато по време на византийското владичество, но появило се отново през XIII век в българската култура и отразяващо реставрационните идеи у българските владетели от Симеон до Иван Асен II и Иван Александър. На тези ренесансови и антикизиращо-класицистични течения в българската култура и изкуство византийската столица не е в състояние да противопостави никакво подобно явление. Ние няма да видим нито в един цариградски архитектурен паметник чак до края на средновековието антикизиращите архитектурни форми, които откриваме в Кръглата църква в Преслав, но и в епископската църква в Главиница¹⁷, с тяхната пластична украса, колонни редове, портали, аркади и екседри по фасадите им, така както няма да срещнем сред византийските архитектурни паметници и многоцветната керамична украса с богато членение на стените и хармонично съчетание на техните отделни части. Тъкмо тези особености на българските архитектурни паметници им придават характерния и специфичен за тях облик – специфичния облик на българската средновековна архитектурна школа.

Тези особености на българската средновековна архитектурна школа трудно могат да бъдат дисквалифицирани като провинциализъм или безплоден и безнадежден консерватизъм. Подобни обозначения ще срещнем често в научната литература, но те свидетелствуват повече за ограничеността и слабото познаване на материята, присъщи за мнозина от изследователите. Защото

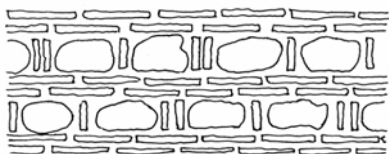
именно тези особености на българската архитектура се оказват плодотворни за по-нататъшното развитие на източноправославната църковна архитектура. Те са, които ще очертаят насоките на това развитие както по отношение изграждането на пространството, така и по отношение на външната форма и на строителната техника – това се отнася до целия изминат път от базиликата и еднокорабната църква до куполните постройки от IX и XIV век. Защото тъкмо Голямата базилика в Плиска¹⁸ представлява първия опит за преодоляване на класическата римска смесена зидария – *opus mixtum*, – заменена тук от декоративното редуване на мраморни квадри с тухли, при което тази зидария вече не е ограничена от изискванията на конструктивния принцип, при който тухлените редове служат само за изравняване на зидовете, а следва единствено декоративни изисквания. Следващите етапи на това развитие ще открием в зидарията със скрити междинни тухлени редове, откъдето запълнени с хоросан (рус. *утёпленная кладка*, англ. *the concealed course technique*)¹⁹, както и в клетъчната зидария (фр. *cloisonne*, нем. *Köstelmauerwerk*). И тези строителни техники, които също противоречат на принципите на традиционния конструктивизъм, ще открием в многобройните църкви от X век в югозападните български земи²⁰. Оттук тази зидария ще се разпространи по цялата територия на Югоизточна Европа, чак до Киевска Русия, за да бъде възприета и от османското строителство, и то не само на Балканите. От друга страна Кръглата църква в Преслав и предходещата я само с няколко десетилетия епископска църква в Главиница, изявяват най-ярко декоративните принципи на античната традиция по отношение на пространственото изграждане, запазвайки най-жизнените и най-положителните от тези принципи – човешката мярка и античния ордер. И това става много столетия преди Браманте да ги възкреси в ренесансовата архитектура. Тази връзка с античността ще остане като един от характерните белези на българската архитектура и монументална живопис през цялото средновековие, проявени при някои от най-забележителните български архитектурни и художествени паметници от XIII век.²¹

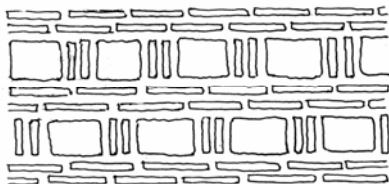
Охрид, Богородица Болничка и Никола Болнички

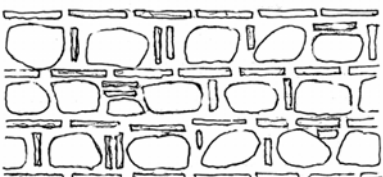
Охрид, Света София, втора фаза (ок. 996)

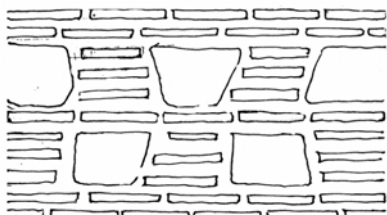
Костур, Свети Архангели (X в.)

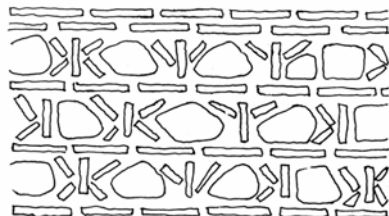
Охрид, Света София, трета фаза (ср. на XI в.)

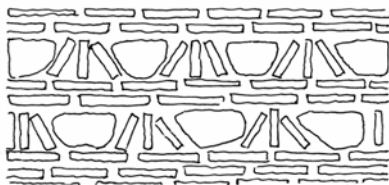
Охрид, Свети Пантелеймон (IX в.)

Водоча, Свети Лаврентий, II фаза (кр. на X в.)
Нерези, Свети Пантелеймон, I фаза (кр. на X в.)

Костур, Богородица Кубелугиса (XI в.)

Костур, Богородица Мавриутиса (XII в.)

Клетъчна зидария
(по Б. Чипан)

Този преглед би бил непълен, ако не се спрем накратко и върху последната фаза на българската църковна архитектура през XIX век – далечен отглас на българската средновековна архитектурна школа, запазила своите традиции подобно на книжовността и изобразителното изкуство в българските светогорски манастири. Тъкмо една от нейните последни прояви, поредицата от църковни постройки, изградени от групата на Първомайстор Павел от село Кримин, Костурско, ще направи през първата третина на XIX век онзи завой в развитието на архитектурния тип на кръстокуполната манастирска триконхална църква, който ще доведе до създаването на куполната Zaloобразна възрожденска църква с единно вътрешно пространство, т. е. с интегриран в наоса вътрешен нартекс, и чието деление на кораби посредством тънки и стройни колони е повече символично²². Това развитие започва със строежа на съборната църква в Зографския манастир през 1801 година и преминава през няколко последователни фази, представени от църквата на Есфигменския манастир (1810), преустроената западна част на съборната църква във Великата лавра на св. Атанасий (1814), и първия етап от строежа на църквата в манастира „Свети Павел“ на Света гора (1817). То ще достигне своята кулминация в съборната църква на Рилския манастир (1833-1834), която пък от своя страна ще стане изходна точка за строежа на българските градски възрожденски църкви на Колю Фичето.

БЕЛЕЖКИ

¹ Авторът употребява понятието „школа“ тук, както и в останалите си изследвания, в същия смисъл, който са влагали в него много поколения историци на изкуството в Европа и няма никакво намерение да взима участие в спора за неговото значение, воден през 70-те и 80-те години на XX век в българската историография.

² Gabriel Millet, *L'ÉCOLE GREQUE DANS L'ARCHITECTURE BYZANTINE*, Paris, 1916 (=BIBLIOTHÈQUE DE L'ÉCOLE DES HAUTES ÉTUDES, SCIENCES RELIGIEUSES 26). Теорията на Мийе заляга в основите на повечето от главните изследвания върху византийската архитектура чак до най-ново време, като дава обилно материал за подхранването на гръцката мегаломания, изразена особено явно в трудовете на гръцките автори, излезли след Втората световна война. Посредством систематична манипулация на резултатите от археологическите изследвания, всички паметници на българското изкуство в Гръцка и Югославска Македония се датират или преди създаването на българската държава, или след разпадането на Първото българско царство в 1018 година. В този смисъл, по време на „научната“ инвентаризация на движимите и недвижимите произведения на изкуството в Южна Македония и Беломорието, всички следи от българското присъствие, включително запазените дотогава български надписи (също и върху надгробните плочи!) се заличават, като данните на историческите писмени извори се обявяват за погрешни или за фалшификати. Най-забележителни в това отношение са трудовете на професорите Пеликанидис и Муцопулос – съперничеството между двамата застава през 1960-те години последния да направи завой на 180°: за да опровергае твърденията на Пеликанидис, обявил столицата на българската държава Преспа за фикция, той предприема разкопки на голямата базилика на о-в Ахил в Преспанското езеро, което му дава основание да внесе решителни корекции в хронологията на голяма част от църковните постройки в Епир – вж.: Ν. Μουτσόπουλος, 'Ανασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐρευνῶν (Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 4/1969-1970, Θεσσαλονίκη, 1970, с. 63-192), същ., Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, (Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 5/1971-1972, Θεσσαλονίκη, 1972, с. 149-407). В същия дух действат и сръбските автори – и то още от началото на XX век, но особено през втората му половина. С не по-малка ожесточеност от своите гръцки колеги те подхващат теорията на Мийе, като я доразвиват и в тендециозните си трудове правят всичко възможно, за да докажат, че в т. нар. епоха на варварските нашествия, към която причисляват и Първото българско царство, в централната и западната част на Балканския полуостров не възниква никакво изкуство и архитектура – особено характерни в този смисъл са опитите на сръбските делегати през време на XII Международен конгрес по византология в Охрид да обявят не само паметниците на българското изкуство в Охрид и Водоча, но и в Преслав, за антични, респ. византийски – вж. D. Bošković, *L'ARCHITECTURE DE LA BASSE ANTIQUITÉ ET DU MOYEN AGE DANS LES RÉGIONS CENTRALES DES BALKANS* и D. Stričević, *LA RÉNOVATION DU TYPE BASILICAL DANS*

L'ARCHITECTURE ECCLÉSIASTIQUE DES PAYS CENTRALES DES BALKANS AU IXe-XIe SIÈCLES (ACTES DU XIIe CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉTUDES BYZANTINES, OCHRIDE 1961, I, Beograd, 1963, с. 155-163 и 165-211); вж. също протоколите за дискусиата по този въпрос (пак там). В същия дух се доразвива от сръбските автори теорията за „Македонската държава на Самујло“, в която обаче паметници на изкуството и архитектурата до завладяването ѝ от Византия нямамо – вж. в този смисъл преди всичко публикациите на Ст. Антоляк, Р. Любинкович, П. Милкович-Пепек и Д. Коцо.

³ Именно това ясно и отчетливо диференциране на двете стилови течения при архитектурата на източната църква съставя и най-същественото достойнство в труда на Мийе. Но и тъкмо то остава най-малко оценено от следващото поколение изследователи, които приемат това разграничаване като основа за оценка на художествените качества на паметниците, и то в смисъл, че по този начин тези паметници се поставят в две качествени категории: първо качество – паметниците на византийската столица и второ качество – паметниците на „провинцията“. И едва ли не още от самото появяване на този труд изследователите търсят с всички средства „столични“ черти при всеки изследван от тях паметник и ако не ги намерят дори там, където тези черти по напълно обективни причини не съществуват, обявяват съответния паметник за провинциализъм, т. е. възпяващ всички явни черти на провинционализма с неговата „изостаналост“, „примитивност“ и „неестетичност“. А тъкмо това отговаря най-малко на истината, защото чак до края на X век, когато най-сетне византийското столично изкуство получава своя собствен облик, и то не само в областта на църковната архитектура, а във всичките му жанрове, така нареченото провинциално изкуство със своето богато формално и идейно многообразие е изразител на това, което днес считаме за най-съществено във всяко произведение на изкуството. И ако в някои от произведенията на това „провинциално“ изкуство ние откриваме известно постоянство в придържането към редица основни принципи, ние нямаме право да ги обявим поради това за консервативни и изостанали в развитието си.

⁴ За дискусиата по повод на така наречената италокритска школа вж. Виктор Н. Лазарев, К ВОПРОСУ О „ГРЕЧЕСКОЙ МАНЕРЕ“, ИТАЛО-ГРЕЧЕСКОЙ И ИТАЛО-КРИТСКОЙ ШКОЛАХ ЖИВОПИСИ. ПРОТИВ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ИСТОРИИ ПОЗДНЕЙ ВИЗАНТИЙСКОЙ ЖИВОПИСИ (ЕЖЕГОДНИК ИНСТИТУТА ИСТОРИИ ИСКУССТВ АКАДЕМИИ НАУК СССР, Москва, 1952, с. 152-200) [=същ., ВИЗАНТИЙСКАЯ ЖИВОПИСЬ, Москва, 1971, с. 378-379]. Вж. също моите статии: MAKEDONISCHE SCHULE (LEXIKON DER KUNST 4, Leipzig, 1992, с. 480-481) и MACEDONIA (ENCICLOPEDIA DELL'ARTE MEDIEVALE VIII, Roma, 1998, с. 65-71).

⁵ По този въпрос вж. моята студия ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS [ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ИЗКУСТВО] (ARTE MEDIEVALE 4/1988, 1, с. 65-99).

⁶ Датировката на трите черкви е силно оспорвана. Въпреки преобладаващото мнение между изследователите за изграждането на софийската „Света София“ през V век, тази ранна дата не може да бъде поддържана не само поради невъзможността за около един век да се построят и разрушат до основи на същото място последователно пет църкви (още повече, че произлизащата от

т. нар. „първа църква“ подова мозайка, понастоящем съхранявана в Софийския археологически музей, по никакъв начин не може да се датира преди първата трета на VI век), а и поради разпределението на олтарното пространство, чуждо на изискванията на източноправославната църква – по този въпрос вж. моя доклад пред Международния колоквиум на тема „Изкуството в източните области на византийската империя през времето между Юстиниан и арабската инвазия“ в Държавните музеи на Източен Берлин, 18-19 февруари 1988, ZUR DATIERUNG DER SOPHIENKIRCHE IN SOFIA UND IHRER VORGÄNGERBAUTEN SOWIE DEREN BODENMOZAIKEN [За датирването на църквата „Света София“ в София и нейните предшественици, както и техните подови мозайки], отпечатан със съкращения в сборника ARTE D'Occidente. TEMI E METODI. STUDI IN ONORE DI ANGIOLA MARIA ROMANINI, Roma, 1999, I, с. 61-70, както и в български превод на пълния текст и с актуализирани бележки в настоящия сборник, с. 19-65. Също така едно по-внимателно проучване зидарията на Старата митрополия в Несебър показва, че целият неин строеж е единен (включително основите на средния кораб, които явно не са били предназначени за стилобат, а за масивни стени) и че не съществуват никакви данни за първоначално разделяне на корабите от колони, както твърдят някои от изследователите – вж. преди всичко St. Bojadžiev, L'ANCIENNE EGLISE METROPOLE DE NESEBAR (BYZANTINOBULGARICA I, 1962, с. 321-346), чиито резултати възприемат повечето автори. Заедно с безспорните доказателства за строежа на първоначалната сграда на Охридската „Света София“ през втората половина на IX век (вж. студията, поместена в същия сборник, с. 67-198), трябва да се приеме, че от същата епоха са и другите две църкви, както и катедралата в Бутринт – подробности за нея с литература вж. в моята статия ALBANIA (ENCICLOPEDIA DELL'ARTE MEDIEVALE, I, Roma, 1991, с. 287-293); вж. също статията на A. Meksi, LA GRANDE BASILIQUE ET LE BAPTISTAIRE DE BUTRINT (MONUMENTET 25/1983, Tiranë, 1983, с. 47-75).

⁷ За патронажа на св. София вж. моите бележки в същия сборник, с. 167-169.

⁸ R. Krautheimer, EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ARCHITECTURE (=PELICAN HISTORY OF ART. Z 24) Harmondsworth: Penguin Books, 1965, с. 224.

⁹ Най-съществените различия са в светилищата на църквите, където при постройките в централната и западната част на Балканския полуостров страничните помещения не са отделени от средното, а се свързват с него; също така по вътрешните стени има множество ниши, а на южната страна има и страничен вход, каквито не се изискват от литургични съображения при източноправославната църква. На първата от двете несъобразности с нормите на византийската източноправославна църква Ст. Бояджиев посвещава две свои статии: LES CHEVETS DES ÉGLISES MÉDIEVALES À PRESLAV (STUDIA IN HONOREM VESELIN BEŠEVLIJEV, Sofia, 1978, с. 395-405) и По въпроса за произхода на парабемите в преславските църкви (АТИБ, 1989, с. 3-14), обяснявайки я с абсурдното твърдение, че тя се появява под арменско влияние и идва в България непосредствено от Цариград – при това такова разпределение на олтарното пространство не е регистрирано досега при нито една арменска или цариградска църква, което обаче Ст. Бояджиев не споменава и в двете си статии. На втората особеност не спира Теодосий Смядовски, За произхода на прес-

Лавските ниши (Археология XVIII/1976, № 4, с. 33-47) и THE LATIN MISSION IN BULGARIA IN 886-870 (PALEOBULGARICA 11/1978, № 1, с. 39-55; № 2, с. 39-51), който счита, че е внесена от латинското мисионерство през краткия период между 886 и 870 година – без и той да посочи примери от архитектурата на католическите църкви.

¹⁰ Така например слепите арки, явяващи се често на южната и северната външни стени на църковните постройки нямат никаква връзка със сводовете във вътрешното пространство, а имат главно декоративни функции.

¹¹ За административните реформи на Юстиниан вж.: CORPUS IURIS CIVILIS, III (Novelae, edit. R. Scholl/G. Kroll, Berolini, 1895, XI, с. 94; CXXXI, с. 664); български превод в ГИБИ II/1958, с. 47-49, 71.

¹² За основаването на архиепископията на Justiniana Prima вж.: L. Duchesne, AUTONOMIE ECCLESIASTIQUE. EGLISES SEPARÉES, Paris, ²1905, с. 239-240; J. Zeiller, LES ORIGINES CHRÉTIENNES DANS LES PROVINCES DANUBIENNES DE L'EMPIRE ROMAIN, Paris 1918, с. 385-391; Б. Гранић, ОСНОВАЊЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ У ГРАДУ JUSTINIANA PRIMA 535 ГОДИНЕ (ГЛАСНИК СКОПСКОГ НАУЧНОГ ДРУШТВА, V/1929 с. 113-133). Продължилият столетия спор между изследователите за локализирането на Първа Юстиниана приключи през 1960-те години след извършването на разкопки в Царичин град, Македония, които позволиха идентификацията на мястото на развалините със седалището на архиепископа. По този въпрос вж.: D. Mano-Zissi, JUSTINIANA PRIMA, в: REALLEXIKON ZUR BYZANTINISCHEN KUNST, III, Stuttgart, 1978 (Lief. 21, 1975), кол. 687-717 с библиография. Допълнителна библиография при G. Prinzing, ENTSTEHUNG UND REZEPTION DER JUSTINIANA-PRIMA-THEORIE IM MITTELALTER (BYZANTINOBULGARICA V/1978, с. 269-287). Вж. също моите бележки в този сборник, с. 196, бел. 178.

¹³ При обясняването на различията във вътрешното устройство на българските църкви, причините за които могат да бъдат единствено от култов характер, Ст. Бояджиев, и Т. Смядовски изпускат от внимание обстоятелството, че повечето митрополии и епископии в западната част на Балканския полуостров до началото на VI век са били автономни, като създаването на архиепископията на Първа Юстиниана запазва тяхното независимо от Римокатолическата църква и цариградската патриаршия положение – и то независимо не само в църковно-административно отношение. На този въпрос е посветена моята студия: PROBLEME DER KIRCHENORGANISATION UND DER CHRISTLICHEN KUNST IM WESTLICHEN BALKANRAUM WÄHREND DES FRÜHMITTELALTERS [ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО В ЗАПАДНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ] – докладвана в съкратена форма пред Колоквиума на Секцията по Византология при Академията на науките на ГДР на тема „DAS VII. ÖKUMENISCHE KONZIL VON NIKAEA (787) UND SEINE BEDEUTUNG FÜR DIE ENTWICKLUNG DER BYZANTINISCHEN KUNST UND KULTUR“ [VII ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР В НИКЕЯ И НЕГОВОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ВИЗАНТИЙСКОТО ИЗКУСТВО И КУЛТУРА], Берлин, 16.03.1987 г. – бълг. превод в: А. Чилингиров, БЪЛГАРИЯ / ВИЗАНТИЯ / РУСИЯ, Берлин, 2001, с. 1-20. Старата традиция в устройството на светилището се вижда както при преславските църкви, така и при паметниците от западните български земи – един от най ярките примери е светилището на „Света София“ в София, което

не се състои само от апсидата и предапсидното пространство, както считат изследователите, удивлявайки се, че не могат да намерят там страничните помещения, а включва и целия така наречен напреден кораб. През ранното средновековие в централната и западната част на Балканския полуостров така нар. арианство е много силно разпространено и неговото влияние се запазва доста дълго през следващите векове по време на изолацията на целия район от Цариград и от иконоборческите раздори във Византия, като някои негови следи можем да проследим в България чак до края на X век – вж. по този въпрос моя доклад пред Международния симпозиум на Комисията за изследване на славянските култури в средновековието и на Отдела за история на СССР, организиран от Националния комитет на славистите в ГДР и Университет Мартин Лутер в Хале/Заале, ГДР, 24-26 VI 1980, на тема *AGIOGRAPHISCHE ÜBERLEGUNGEN ZU BORIS UND GLEB (Zum Problem der hieratischen Zuordnung der russischen Kirche vor 1037)*, [АГИОГРАФИЯТА НА БОРИС И ГЛЕБ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЙЕРАРХИЧНОТО ПОДЧИНЕНИЕ НА РУСКАТА ЦЪРКВА ПРЕДИ 1037 ГОДИНА] – бълг. превод в А. Чилинтиров, БЪЛГАРИЯ / ВИЗАНТИЯ / РУСИЯ, Изследвания на средновековната култура, Берлин, 2001, с. 21-83. Тези „неправославни“ уклони в изповядването на религията и в църковното изкуство ще принудят цариградската патриаршия да вземе през X и XI век сериозни мерки против еретическите (според нейното становище) явления. Непосредствено след завладяването на Преслав в 971 година светилищата на всички църкви там биват преустроени, а след повторното завладяване на града в началото на XI век църквите изцяло се разрушават. При църковните сгради в Западна България това преустройство бива извършено след 1037 година по значително порадикален начин: при повечето от тях не се променя само светилището, а цялата тяхна източна част бива разрушена, и то заедно с купола, като църквите биват преизградени отново значително по-късно – главно през XII и XIII век.

¹⁴ Marcell Restle, *STUDIEN ZUR FRÜHBYZANTINISCHEN ARCHITEKTUR KAPPADOKIENS*, Wien, 1979 с. 134-135.

¹⁵ Непубликувани резултати от измервания на автора в голям брой църкви от България, Северна Гърция, Гръцка и Югославска Македония през 1979-1989 година. За мярката *braccio da lana* и нейното съотношение към другите мерки за дължина вж.: Bartolomeo di Pasi da Venezia, *TARIFFA DE PESI E MISURE CORRESPONDENTI DAL LEVANTE AL PONENTE, DA UNA TERRA A L'ALTRA, E TUTTE LE PARTE DEL MONDO, CONDA NOTICIA DELLE ROBE CHE SE TRAZENO DA UNO PAESE PER ALTRO, Venezia, 1521*; *TARIFA ZOE NOTICIA DY PEXI E MEXURE DI LUOGI E TERRE CHE S'ADOVRA MARCADANTIS PER EL MONDO. PUBBLICATA DAL REGIO ISTITUTO SUPERIORE DI SCIENCE ECONOMICHE E COMMERCIALI DI VENEZIA CELEBRANDOSI L' XI CENTENARIO DELL' UNIVERSITÀ DI PAVIA, Venezia, 1925*; E. Schilbach, *BYZANTINISCHE METROLOGIE (=BYZANTINISCHES HANDBUCH IM RAHMEN DES HANDBUCHS DER ALTERTUMSWISSENSCHAFT, 4, München 1970, с. 50)*. По този въпрос вж. също моята монография *ЦЪРКВАТА „СВЕТИ ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО*, Берлин, 2001, с. 139-145.

¹⁶ *THEOPHANIS CHRONOGRAPHIA*, ed. C. de Boor, II, Leipzig 1883, с. 440₁₈₋₂₄. За хронологията на това съобщение вж. ГРЪЦКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ 4/1969, с. 273. Вж. по този въпрос и моя доклад *ТРАДИЦИЯ И НОВИ ИДЕИ*

В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВНО ИЗКУСТВО (ПЪРВИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, София, 23 V – 3 VI 1981, Доклади. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО ѝ СЪС СВЕТОВНАТА КУЛТУРА И КУЛТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, София, 1983, с. 17-33).

¹⁷ Пак там. За църквата в Главиница вж. моята статия APOLLONIA (ENCICLOPEDIA DELL'ARTE MEDIEVALE II, Roma, 1991, с. 175-177, с библиография). Вж. също монографията на Heide und Helmuth Buschhausen, DIE MARIENKIRCHE IN APOLLONIA IN ALBANIEN (=BYZANTINA VINDOBONENSIA 8, Wien, 1976).

¹⁸ A. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, Berlin / München, 1978, с. 315-316, с библиография.

¹⁹ Декоративната зидария със скрити междинни редове от тухли е документирана още при строежа на т. нар. „Десятинна църква“ в Киев (осветена през 991/992 година), построена според плана на патриаршеската катедрала в Преслав (т. нар. „Църква при чупката“, най-голямата между църковните постройки в българската столица и единствена между тях със задължителния за катедрални църкви синтрон), а и украсена със стенописи от същите български майстори, които изпълняват стенописите в „Свети Георги“ в София през 971/972 година, в епископската катедрала в Струмица/Водоча през 80-те години на X век и в светелището на охридската „Света София“ през 996/997 година – за стенописите в Десятинната църква вж.: Н. П. Сычевъ, ДРЕВНЕЙШИЙ ФРАГМЕНТЪ РУССКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ЖИВОПИСИ (SEMINARIUM KONDAKOVIANUM II/1928, с. 91-104, табл. XIII); за дейността на българското художествено ателие вж. моята студия: ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (вж. по-горе, бел. 5), с. 82 и сл. Но тази зидария явно е съществувала и преди това в България, където я срещаме при църквите „Свети Димитър“ в Паталеница, „Свети Никола“ в Сапарева баня/ Германия, „Свети Тодор“ в Бобошево/Долна Сътяска, източната част от Боянската църква, църквата „Света Богородица“ в с. Яна, Софийско, църквата в Раковишкия манастир, също Софийско, при църквите в с. Рила, с. Винени, както и при редица други църкви, днес в границите на Сърбия и Гърция. Що се отнася до цариградските постройки, изпълнени с този вид зидария, те са изброени при Н. Schäfer, ARCHITEKTURHISTORISCHE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BYZANZ UND DER KIEVER RUS IM 10. UND 11. JH. (DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT, ISTANBULER MITTEILUNGEN 23-24/ 1973-1974, с. 197-224 – списък на паметниците на с. 198 и сл.; в списъка е пропусната църквата „Св. Теодосия“ (Гюл джами), построена преди 1070 година – за нейната датировка и идентификация вж.: Н. Schäfer, DIE GÜL CAMI IN ISTANBUL, Tübingen, 1973; Berge Aran, THE CHURCH OF SAINT THEODOSIA AND THE MONASTERY OF CHRIST EUERGETES (JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN BYZANTINISTIK 28/1979, с. 211-228. Интересно е да се отбележи, че всички архитектурни паметници в Цариград, където можем да наблюдаваме тази зидария, са свързани чрез техните дарители непосредствено с българската царска династия, които през 1019 година се заселват във византийската столица, и то не като пленници, както твърди Скилица (IOANNIS SCYLITZIAE SYNOPSIS HISTORICARUM, rec. I. Thurn, CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE, V, Berolini, 1973), с. 365₉₀₋₉₁ – по силата на сключения в 1018 година при Струмица договор между Василий II и българската царица Мария,

вдовица на Иван Владислав, тя получава заедно със своите деца значителни привилегии, в числото на които, както показват последвалите събития, е била и брачната връзка на византийските наследници на престола с български принцеси, респ. на българския престолонаследник Пресиян с дъщерята на византийския император Константин Теодора, осигуряваща един вид династичен съюз, който узаконява по такъв начин и правата на византийските императори да владеят България. От тези брачни връзки водят началото си и двете византийски династии, управляващи империята чак до падането ѝ под османско владичество – династиите на Комнините и Палеолозите: Исак I Комнин се оженва за внучката на Иван Владислав Ирина, а Георги Палеолог – за другата негова внучка Мария; император Роман IV Диоген е също женен за внучка на Иван Владислав, без да има обаче от нея деца. От появяването на тази тъй характерна за българските паметници зидария около средата на XI век в Цариград, макар и за кратко време, можем да си извадим заключението, че заедно с членовете на българския царски двор след 1019 година са се преселили там и майсторите от придворните ателиета в Охрид, където художествената дейност след установяването на византийска власт напълно замира, за да се възроди отново едва след три века. Един екскурс върху връзките на дарителите и строителите на тези постройки с българската царска династия би имал обема на обширна студия. За пример даваме тут само данните за църквата „Света Теодосия“ в манастира на Христос Евергет [R. Janin, LA GEOGRAPHIE ECCLESIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANTIN. III LES EGLISES ET LES MONASTERES, Paris, 2^e 1969, с. 143-145; J. Pargoire, L'EGLISE SAINTE THEODOSIE (ECHOS D'ORIENT IX/1906), с. 163-165; N. Brunov, DIE GÜL-DJAMI VON KONSTANTINOPEL (BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT 30/1930), с. 554-569; H. Schäfer, DIE GÜL CAMII IN ISTANBUL (вж. по-горе); Th. Mathews, THE BYZANTINE CHURCHES OF ISTANBUL, Univ. Park 1976, с. 128-129; W. Müller-Wiener, BILDLEXIKON ZUR TOPOGRAPHIE ISTANBULS, Tübingen, 1977, с. 140-143 (библ.); Berge Aran, THE CHURCH OF SAINT THEODOSIA, (вж. по-горе)], най-ранното сведение за която срещаме в Cod. Par. gr. 1617 от 1071 година [H. Delehayе, SYNAXARIUM ECCLESIAE CONSTANTINOPOLITANAE E CODICE SIRMONDIANO, Brüssels, 1902, 828⁵⁵⁻⁵⁶, 830¹⁻³]: В две епиграми от Cod. Marc. gr. 24 [Στ. Λάμπρος, ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΟΝ 8/1911, с. 19-21] се съобщават данни за втория строител на манастира, протосеваст и велик дук Йоан Комнин, син на севастократор Исак Комнин, който е по-стар брат на император Алексей Комнин I (1081-1118), женен за Ирина, внучката на цар Иван Владислав и жена му Мария; тя, Ирина, е дъщеря на сина им Траян и Мария Дука, дъщеря на Андроник Дука, който е брат на император Константин X Дука (1059-1067). Същият Йоан Комнин, строителят на манастира Христос Евергет, е бил между 1090 и 1106 година дук на Драч и ни е известен от книгата на неговата първа братовчедка, Анна Комнина, правнучка на цар Иван Владислав [B. Leib, ANNE COMNENE ALEXIADE, II, Paris, 1944, с. 147, III, Paris 1945, с. 65; ГИБИ VIII/1972, с. 72, 94-100, 115, 120], а също и от кореспонденцията му с архиепископ Теофилакт Охридски [Theophylactus – Migne PG CXXXVI, 513, 533; ГИБИ IX, 2/1994]. За него вж. също: В. Н. Златарски, ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ, II БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО (1018-1187), София, 1934 (Репринт: София, 1972), с. 221 и P. Gautier, LE SYNODE DES BLACHERNES (FIN 1094). Étude prosopographique

(REVUE DES ETUDES BYZANTINES 29/1971, с. 221). За връзките между българската архитектура и паметниците на руската архитектура в Киев и по-специално Десятинната църква вж. моето изследване ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ в сборника БЪЛГАРИЯ / ВИЗАНТИЯ / РУСИЯ (вж. по-горе, бел. 13), с. 129-158. Че влиянието на декоративния стил на Българската средновековна архитектурна школа върху архитектурата на Константинопол е било значително по-голямо, отколкото се предполагаше до неотдавна, показват реставрационните работи върху най-важните църковни постройки там от втората половина на XI век. Така освобождаването на фасадите на 2., „Света Теодосия“ и на комплекса църкви в манастира „Христос Пантократор“ от тяхната мазилка, извършено през последните години, показва, че при всички тях е прилагана в най-широк обхват декоративна зидария и керамична украса, която няколко десетилетия по-късно е била покрита със сива варова мазилка, закриваща тази украса. По този въпрос вж. моите бележки в същия сборник, с. 268-272.

²⁰ Между многобройните примери на клетъчна зидария на първо място са църквите в Костур и „Свети Герман“ при Преспанското езеро, които са между малкото църковни постройки, съхранили в значителна степен своята първоначална строителна субстанция, докато повечето църкви са били разрушени до основи между края на X и средата на XI век.

²¹ Вж. моите студии: ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (вж. бел. 4); I RAPPORTI CULTURALI FRA ROMA E BULGARIA DURANTE IL MEDIOEVO E LA TRADIZIONE CLASSICA NELL'ARTE BULGARA [Културни връзки между Рим и България и античната традиция в българското изкуство – доклад пред международната конференция на тема „Рим – център на културата от античността до XV/XVI век“, Рим, 25-30 XI 1985] (ROMA, CENTRO IDEALE DELLA CULTURA DELL'ANTICO NEI SECOLI XV e XVI. CONVEGNO INTERNAZIONALE DI STUDI SU UMANESIMO E RINASCIMENTO DEDICATO ALLA MEMORIA DI CHARLES R. MOREY, Roma, 25-30 novembre 1985, Milano, 1989, с. 59-68) и DIE HELLENISTISCHE TRADITION DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS [Елинистичната традиция в българското средновековно изкуство – доклад пред XIII Международен Археологически конгрес, Берлин, 24-30 VII 1988] (AKTEN DES XIII. INTERNATIONALEN KONGRESSES FÜR KLASSISCHE ARCHÄOLOGIE, BERLIN 1988, Berlin, 1988, с. 581-583, табл. 90, фиг. 3-4).

²² На тази тема, Едно строително ателие от югозападната част на Балканския полуостров през първата трета на XIX век, е посветен моят доклад пред VI Конгрес по Балканистика, София, 30 VIII – 5 IX 1989 година, публикуван със съкращения в МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕД, XXIII/2000, № 3, с. 117-126. По същия въпрос вж. също Никола Мушанов, Традиция и новаторство в архитектурно-композиционния замисъл на съборната църква в Рилския манастир (Опазване на паметниците на културата в България. Годишник на Националния институт за паметниците на културата IV, София, 1987), с. 75-92). Пълния текст на този мой доклад, заедно с документация и бележки за дейността на строителното ателие на Първомайстор Павел от Кримин вж. в сборника БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА II, София 2006.

ИЛЮСТРАЦИИ

Разкопки под светилището, 1972 година

Плиска, Голямата базилика
(снимка октомври 1972 година)

Изглед от североизток

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главиница)
(снимка ноември 1986 година)

Изглед от югозапад

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главница)
(снимка ноември 1986 година)

IV

Камбанария

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главница)
(снимка ноември 1986 година)

Югозападен портал

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главиница)
(снимка ноември 1986 година)

VI

Част от западната колонада

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главница)
(снимка ноември 1986 година)

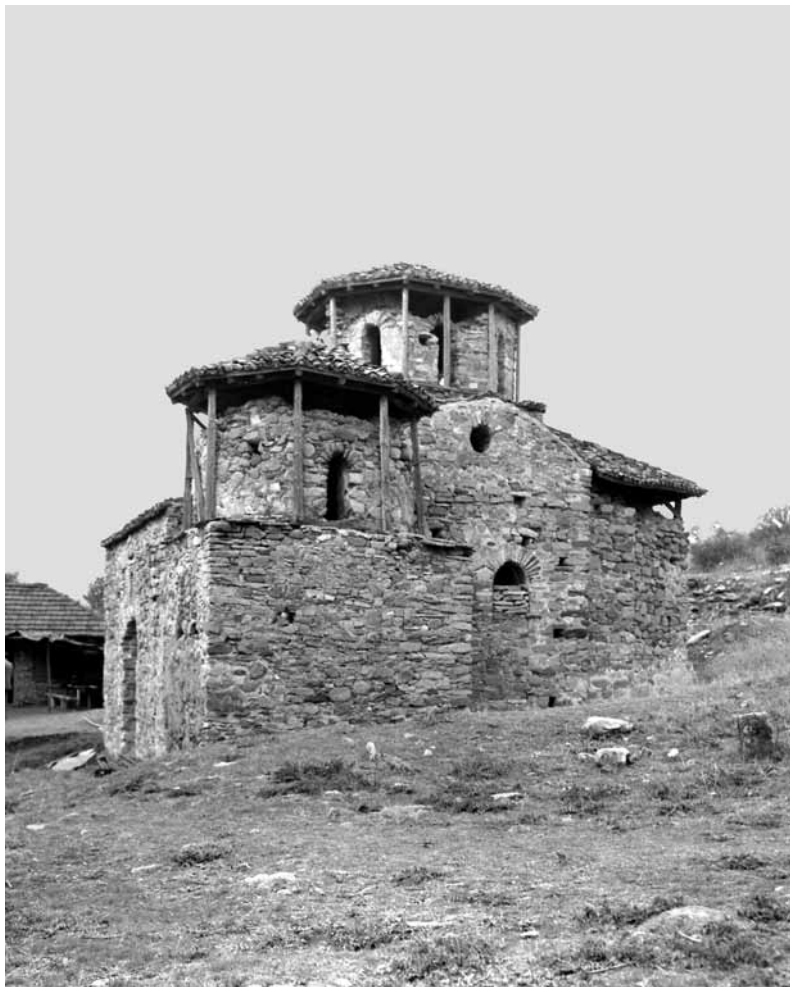

Част от западната колонада

Аполония на Валонския залив (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Главница)
(снимка ноември 1986 година)

VIII

Изглед от югозапад ▲

◀ Изглед от югоизток (горе) и изток (долу)

Горни Козяк при Щип (Македонија)
„Свети Георги“ (Епископјата на Брегалница)
(снимка октомври 1979 година)

X

Изглед от югоизток ▲

◀ Детайл от зидарията

Белград/Берат (Албания)
„Света Богородица Влахернска“ (Епископията на Белград)
(снимка ноември 1986 година)

▲ Изглед от югозапад

◀ Изглед от югоизток

Несебър „Свети Иван Кръстител“
(снимки август 1970 година)

XIV

Изглед от север

Епископи/Пешкупи (Албания)
„Света Богородица“ (Епископята на Дрино поле)
(снимка ноември 1986 година)

Изглед от югозапад

Епископи/Пешкупи (Албания)
„Света Богородица“ (Епископията на Дрино поле)
(снимка ноември 1986 година)

XVI

Изглед от югозапад

Месопотам (Албания), „Свети Никола“
(снимка ноември 1986 година)

Изглед от североизток

Месопотам (Албания), „Свети Никола“
(снимка ноември 1986 година)

XVIII

▲ Изглед от югоизток

◀ Капители

Контариотиса при Катерини (Гърция)
„Света Богородица“ (Епископията на Петра)
(снимки юли 1978 година)

XX

Изглед от югоизток

Преслав
Кръглата църква
(снимка 1972 година)

Интериор към северозток

Преслав
Кръглата църква
(снимка 1972 година)

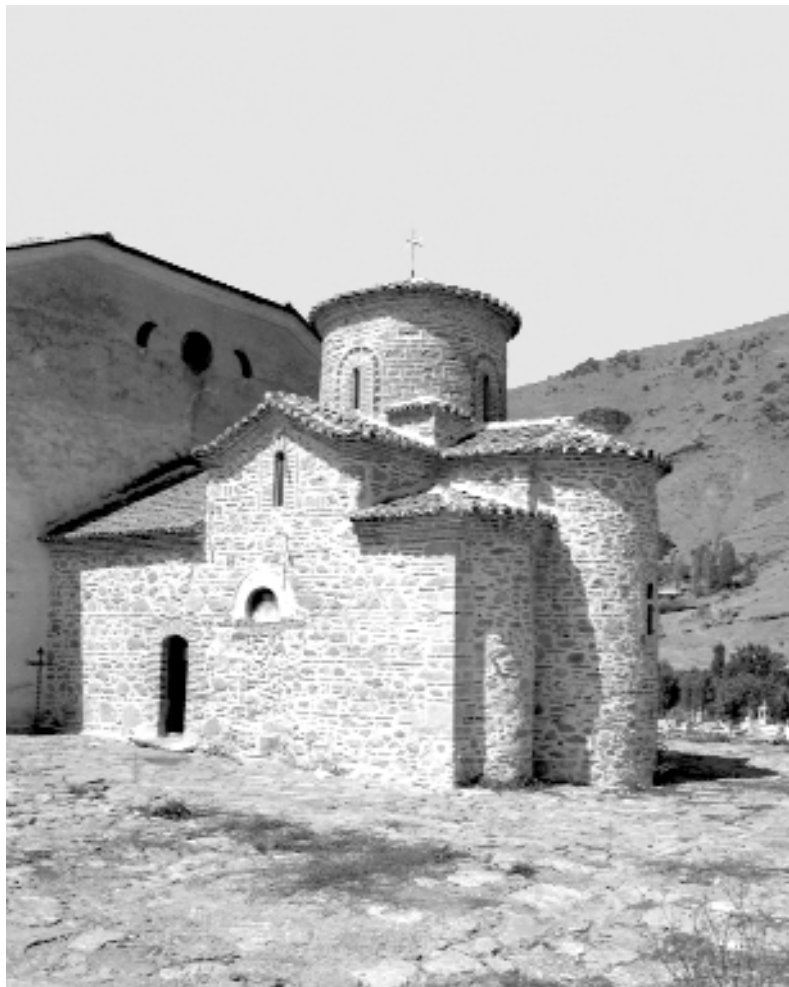
Изглед от североизток

Манастир „Свети Наум“ на Охридското езеро (Македонија)
Съборната църква
(снимка септември 1979 година)

Изглед от югозапад

Манастир „Свети Наум“ на Охридското езеро (Македония)
Съборната църква
(снимка септември 1979 година)

„Свети Герман“ до Преспанското езеро (Гърция)
„Свети Герман“
Изглед от югоизток
(снимка М. Радев, август 2001 година)

Земенски манастир, „Свети Иван Богослов“
(Епископията на Горна Сътяска)
Изглед от североизток
(снимка септември 1972 година)

Изглед от изток

Бояна, „Свети Никола и свети Пантелеймон“
(снимка август 1971 година)

Изглед от североизток

Бояна, „Свети Никола и свети Пантелеймон“
(снимка август 1971 година)

XXVIII

Водоча, „Свети Лаврентий“
Епископията на Струмциа
Изглед от северозапад и североизток
(снимки септември 1979 година)

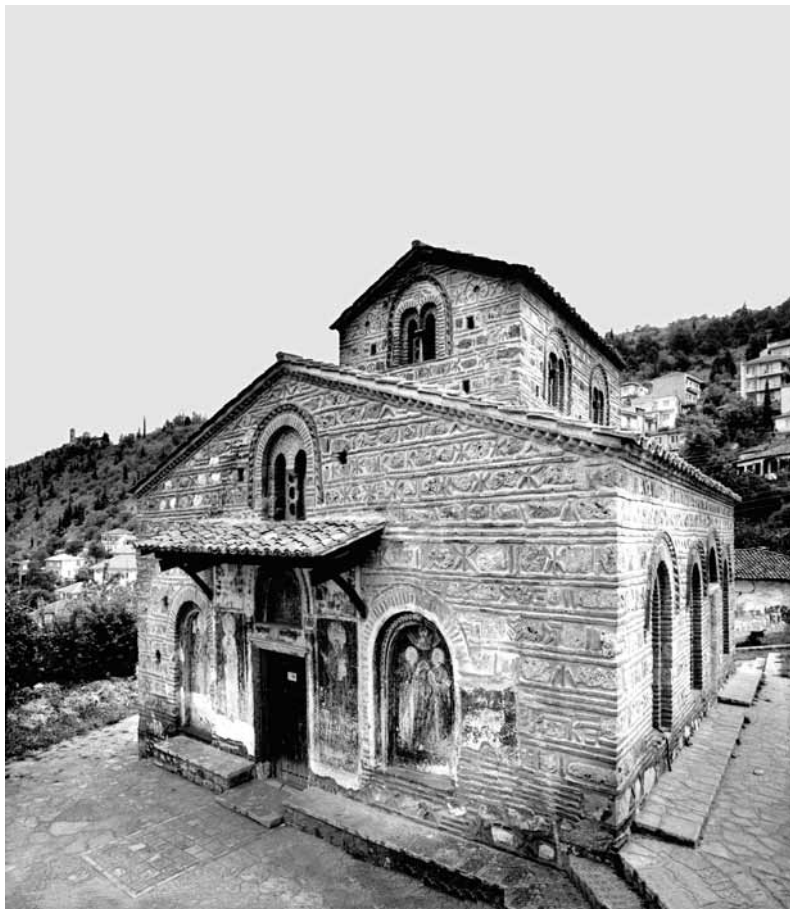

Остров Ахил в Предбанското езеро
Патриаршеската църква „Свети Ахил“
Изглед от югозапад
(снимка В. Минеков, август 2005 година)

Изглед от югоизток

Костур/Кастория (Гърция)
„Свети Врачи“
(снимка юли 1978 година)

Изглед от югозапад

Костур/Кастория (Гърция)
„Свети Врачи“
(снимка юли 1978 година)

Изглед от югоизток

Костур/Кастория (Гърция)
„Свети Стефан“
(снимка юли 1981 година)

Изглед от североизток

Костур/Кастория (Гърция)
„Свети Архангели“
(снимка юли 1978 година)

Изглед от югозапад

Несебър, „Свети Стефан“
(снимка септември 1980 година)

Изглед от североизток

Несебър, „Свети Стефан“
(снимка септември 1972 година)

Изглед от югозапад

Сапарево / Германия
„Свети Никола“
(снимка 1978 година)

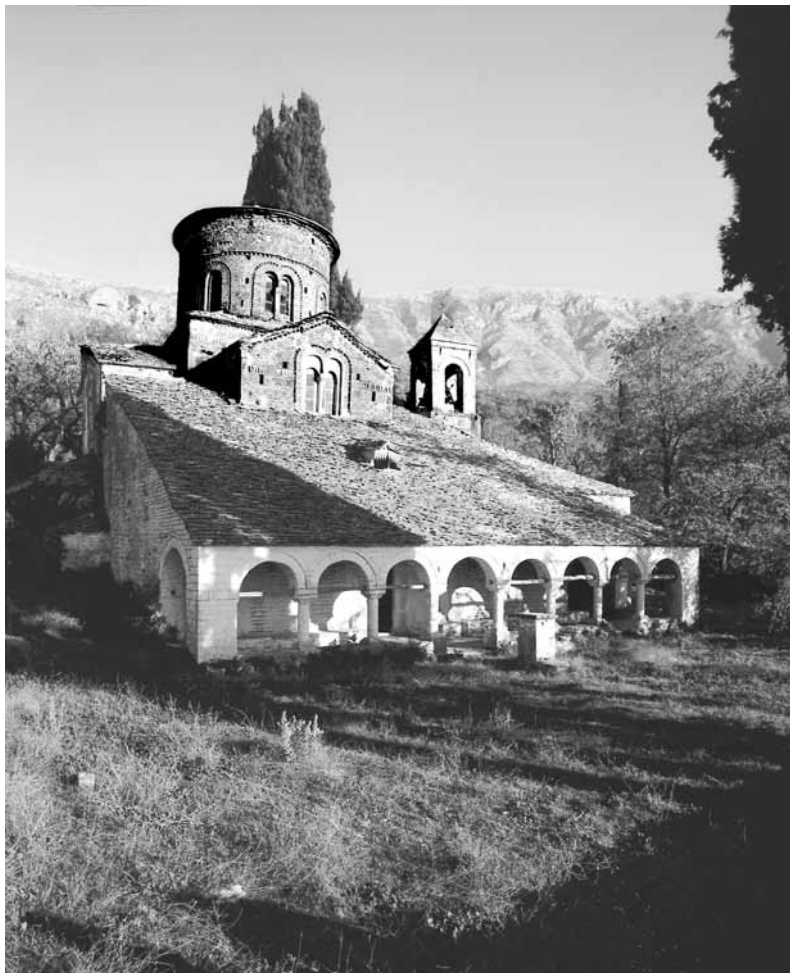
Изглед от югоизток

Сапарево / Германия
„Свети Никола“
(снимка 1978 година)

Наклоненият купол

Лябово (Албания), „Света Богородица“
(снимка ноември 1986 година)

Изглед от северозапад

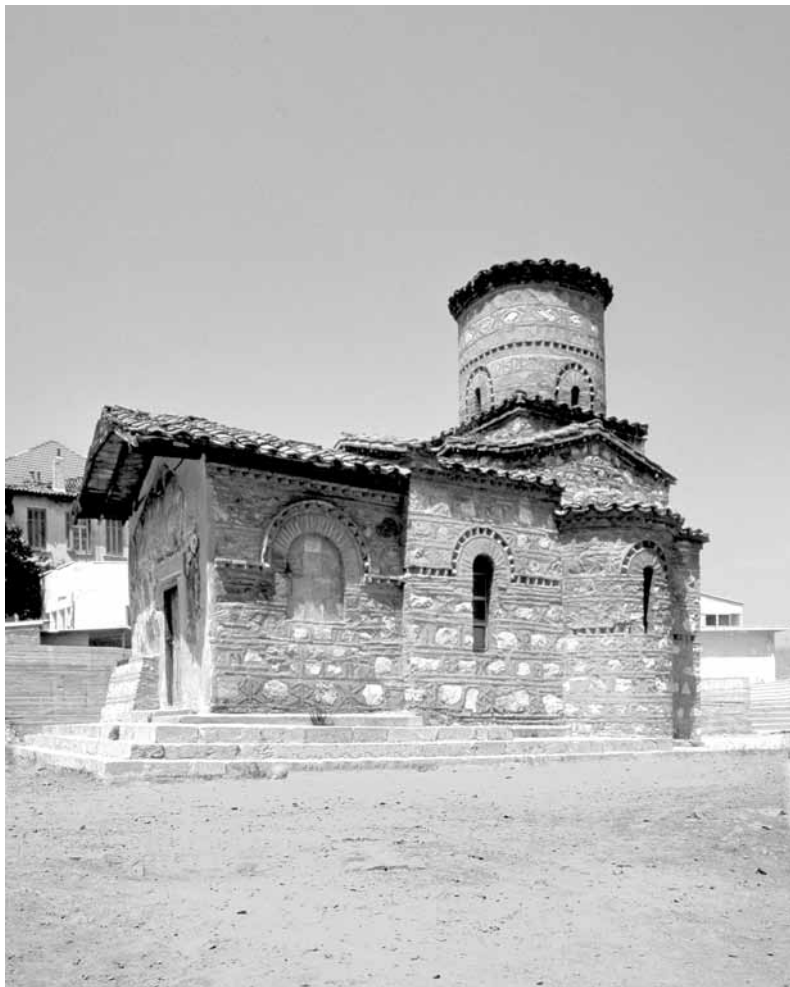
Лябово (Албания), „Света Богородица“
(снимка ноември 1986 година)

XL

Изглед от югоизток

Костур/Кастория (Гърция)
„Свети Богородица Кубелидики“
(снимка, юли 1978 година)

Изглед от югозапад

Костур/Кастория (Гърция)
„Света Богородица Кубелудики“
(снимка юли 1978 година)

XLII

Изглед от югоизток

Солун (Гърция)
„Света Богородица Медникарска“
(снимка, юли 1978 година)

Изглед от северозапад

Нерези (Македонија)
„Свети Пантелеймон“
(снимка септември 1979 година)

XLIV

Изглед от изток

Мелник „Свети Никола“
(снимка, 1985 година)

Главната апсида от северозток

Мелник „Свети Никола“
(снимка, 1985 година)

Изглед от югоизток

Бачковски манастир, костницата
(снимка, 1975 година)

Купол и част от източната фасада

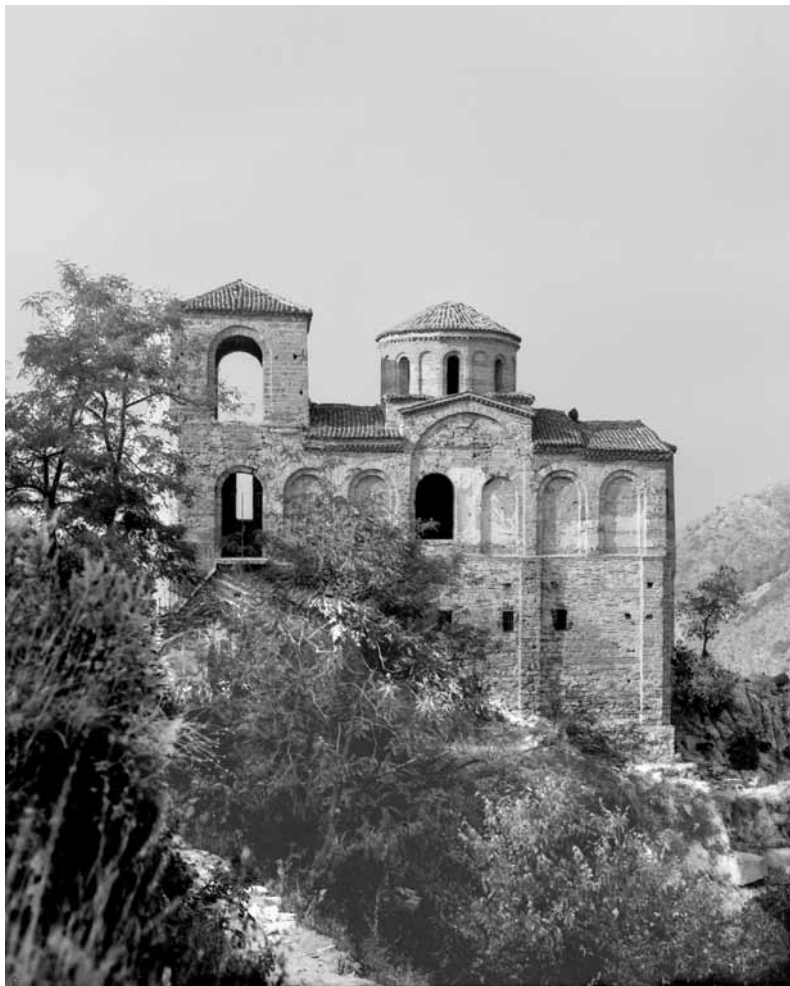
Бачковски манастир, „Свети Архангели“
(снимка септември 1984 година)

XLVIII

Изглед от югоизток

Асеновград, „Свети Яни“
(снимка септември 1984 година)

Изглед от юг

Асенова крепост
(снимка 1981 година)

L

Купол

Щип, „Свети Архангели“
(Хрелъовата църква)
(снимка септември 1979 година)

Изглед от югоизток

Щип, „Свети Архангели“
(Хрелбовата църква)
(снимка септември 1979 година)

„Свети Никола Болнички“
Изглед от југоисток

Охрид
(снимка август 1999 година)

„Света Богородица Болничка“
Изглед от югозапад

„Свети Константин и Елена“, изглед от югоизток

Изглед от запад

Търново, „Свети Петър и Павел“
(снимка септември 1984 година)

Изглед от югоизток

Търново, „Свети Петър и Павел“
(снимка септември 1984 година)

LVI

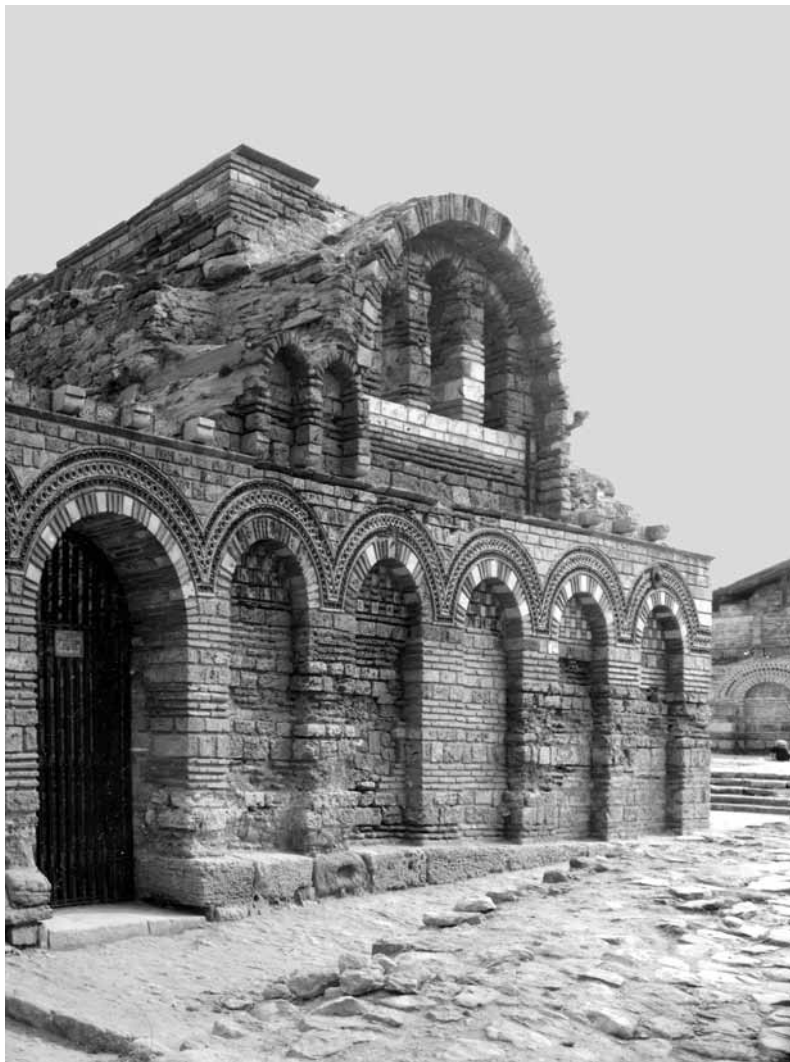
Капител в църквата

Търново, „Свети Петър и Павел“
(снимка 1982 година)

Изглед от запад

Търново, „Свети 40 мъченици“
(снимка 1968 година)

Изглед от югозапад

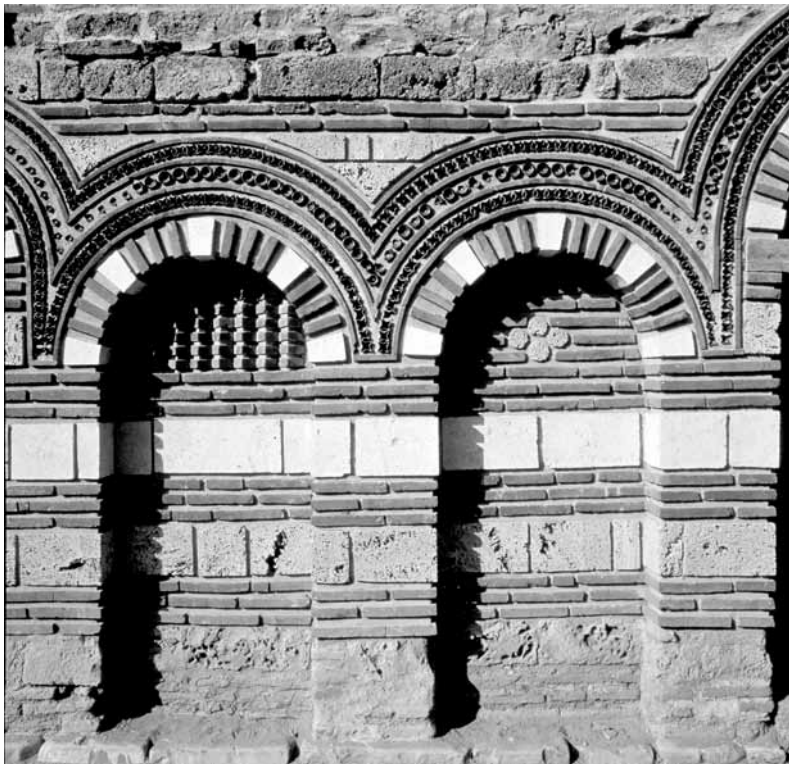
Несебър, „Свети Архангели“
(снимка 1972 година)

Изглед от югозапад

Несебър, „Христос Пантократор“
(снимка 1975 година)

LX

Детайл от южната фасада

Изглед от югозапад ▶

Изглед от югоизток ▶

Несебър, „Света Петка“
(снимка 1972 година)

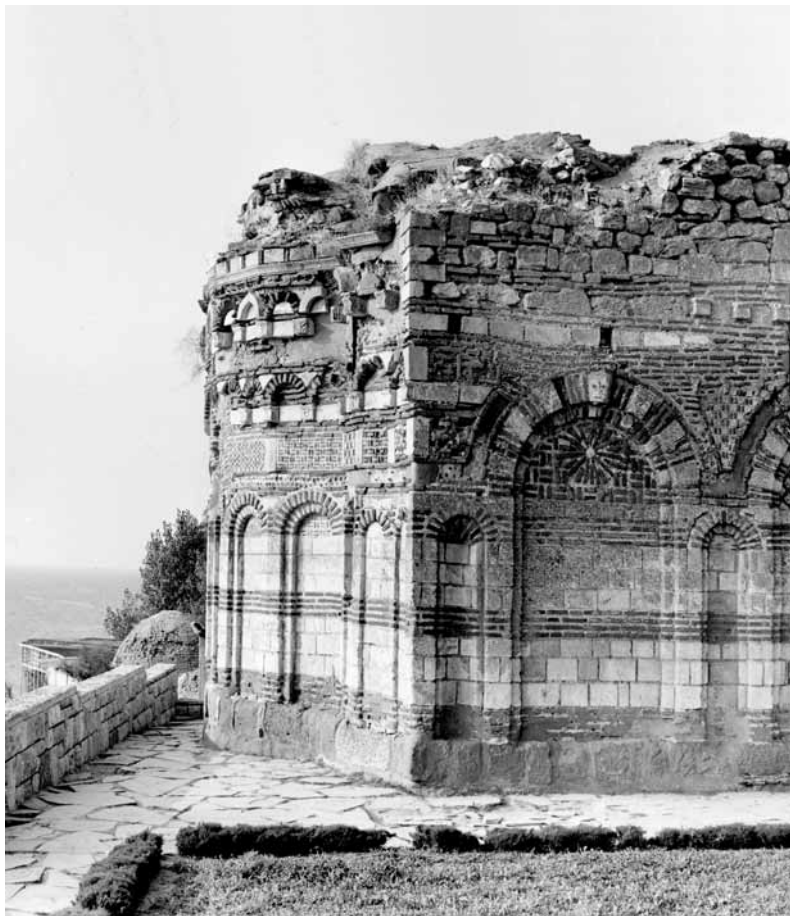

LXII

Детайл от северната стена

Несебър, „Свети Иван Неосветени“
(снимка 1975 година)

Изглед от север

Несебър, „Свети Иван Неосветени“
(снимка 1975 година)